

БЕХ Іван Дмитрович,
директор Інституту проблем виховання НАПН України,
дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЧИННИК ЇЇ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Самореалізація як особистісне утворення вважається центральною характеристикою людини, вищим рівнем її розвитку, за якого практично здійснюється її Я (система цінностей). Тому її доцільно інтерпретувати як фундаментальну цінність. Такий статус самореалізація набуває, коли з потенційної можливості стає визначальним фактором реальної життєдіяльності особистості. Через недостатню розробленість її механізму і технології формування вона часто залишається на рівні потенції особистості, або ж реалізується досить змістовно обмежено, а то й у суспільно несхвальному ракурсі.

Самореалізація – це не сукупність певних способів діяльності чи поведінки, а цілісна діяльність і поведінка особистості. Якраз така функція самореалізації змушує враховувати структуру її процесу та рівні здійснення. Це важливо й через ту обставину, що реалізація вважається притаманною навіть дітям дошкільного віку, не говорячи вже про більш пізні онтогенетичні періоди розвитку особистості, її інтенсивне розгортання відбувається у підлітковому віці, коли підростаюча особистість стає суб'єктом власного розвитку, здатною до проектування життєвого шляху.

Самостійне створення його стратегії є результатом всього попереднього її соціального функціонування за суб'єктивно важливими моральними стандартами; і це стає розвиненою особистісно-творчою діяльністю, де минуле і теперішнє створює вектор майбутнього у індивідуальному баченні. У цій діяльності саморозвиток особистості розкриває всі свої продуктивні можливості, оскільки він підготовлений усім ходом становлення її інтелектуальних і емоційно-вольових механізмів. Вони і є відповідальними за ті особистісні смисли, які детермінуватимуть конкретні етапи життєвого шляху особистості.

У цьому контексті важко погодитися з думкою деяких вчених, які вважають, що самореалізація властива лише дорослій людині. Річ

у тім, що самореалізацію вони пов'язують виключно з сформованістю образу Я, з ґрунтовним пізнанням своїх здібностей, які вже завершили свої цикли розвитку. Більш продуктивною видається точка зору, згідно з якою процес самореалізації є поступовим і багатограним; і ця багатогранність нарощується залежно від змістовного збагачення образу Я особистості.

Часто як синонім поняття «самореалізація» вживається поняття «самоактуалізація», що за процесуально-генетичного підходу видається недоцільним. Будемо вважати, що самоактуалізація як вид діяльності особистості передує самореалізації. У процесі самоактуалізації особистість переважно набуває внутрішніх, «сутнісних сил» (якостей, смисло-ціннісних орієнтацій, здібностей). Самоактуалізуючись, особистість дає собі відповідь на питання: «Для чого Я?», «У чому сенс Мене?», «Що Я повинен робити, щоб утілити цей сенс?». Таким чином, за самоактуалізації йдеться про внутрішній план існування особистості. Вона з огляду на перспективу функціонування та розвитку прагне якомога повніше вичленити власні потенційні можливості, які будуть реально втілюватися в її діяльності та поведінці.

На етапі самоактуалізації особистість, по-перше, формує уявлення про свою людську місію у відповідних смисло-ціннісних утвореннях. По-друге, вона створює програму досягнення своєї місії, яка на наступному етапі (самореалізації) виступатиме інтегральною спонукою її матеріальної й практично-духовної діяльності.

Процес предметного втілення базових інтелектуально-особистісних надбань і є змістом та функцією самореалізації суб'єкта. Центральним мотивом самореалізації як діяльності виступає прагнення особистості продовжити себе в інших людях. Таке продовження відбувається через створюванні матеріальні й художні цінності, а також за допомогою морально-духовних внесків у іншу людину (це явище кваліфікується персоналізацією). Важливо відзначити, що про потенціал суб'єктного втілення як сутності самореалізації слід говорити в контексті вікових психологічних можливостей особистості.

Завдання школи у цьому зв'язку полягає у створенні умов для розвитку особистості, яка може і хоче самореалізуватися. Адже нині фіксується низький відсоток вихованців з готовністю до самореалізації.

Необхідною умовою процесу самореалізації є *саморозвиток*. Адже, щоб особистість успішно реалізувалась, вона має володіти системою морально-духовних цінностей, які й будуть змістовним

підґрунтям цього духовно-практичного процесу. Тож його кінцевим результатом є особистісна самозміна в напрямі свого ідеального Я. Саморозвиток особистості пов'язаний з її життєдіяльністю: у її рамках і здійснюється цей процес. Тому вже з дошкільного віку, з моменту виділення дитиною свого Я вона стає суб'єктом власної життєдіяльності, оскільки починає ставити цілі, підкорятися власним бажанням і прагненням з урахуванням вимог інших. Звичайно, що ці спонуки мають набувати суспільної спрямованості, в іншому випадку вони будуть деструктивними в розвитку особистості. Саморозвиток переважно індивідуальний процес, що розгортається у внутрішньому плані особистості. У той же час це процес об'єктивний, який здійснюється спільно зі значущими іншими. Дорослі на перших етапах саморозвитку дитини проявляють ініціативу у становленні самостійності дитини, яка створює свою особистість, імітуючи зміст поведінки дорослого. Тож дитина будує свою особистість (саморозвивається) в ігровій, зображувальній, елементарній трудовій діяльності. Далі ініціатива дорослого полягає в постановці перед дитиною соціальних очікувань, цінностей. Лише підліток спроможний до самостійного формулювання завдань самовизначення. Їх вирішення все ж вимагає сумісного (з дорослим) пошуку відповідних способів.

Створення раціональних педагогічних умов особистісного саморозвитку неможливе без опори на його механізми. У цьому зв'язку зупинимось на механізмі *самоприйняття*, який виступає початковою ланкою перебігу діяльності самореалізації особистості. Під самоприйняттям розумітимемо визнання права на існування всіх аспектів власної особистості, як і особистості в цілому. Цим самим не заперечується факт функціонування негативних утворень і їх негативне емоційне оцінювання. Таке емоційне явище значною мірою стимулює особистісний саморозвиток, надаючи йому відповідну альтернативу – рухатись у суспільно значущому напрямі.

Здавалося б, що особистість легко приймає якесь своє утворення (рису, установку, потяг), однак це не відповідає дійсності. Річ у тім, що у неї відсутні для цього необхідні вміння. Особистість часто не вміє відкрити свої набутки, оскільки багато з них трансформуються в її підсвідомість, зокрема ті, що викликають негативні емоційні переживання.

У контексті методичного супроводу процесу самоприйняття педагогу важливо знати, що вихованець у собі безумовно приймає і до чого позитивно ставиться; що усвідомлює в собі як негативне, яке породжує неприємні переживання (певні якості не приймаються, і

починається процес їх викорінення чи блокування); що він у собі не усвідомлює, оскільки як негативне воно було витіснене в підсвідомість.

Особливо небезпечною для самоприйняття вихованцем є ситуація негативної оцінки самого себе. Справа може ускладнюватися тим, що вихованець узагальнює свою самооцінку («Я поганий») на весь людський загал («Всі погані»). Така позиція може реалізовуватися за двома сценаріями: 1) песимістичне світосприйняття; 2) маніпулювання іншими з метою досягнення утилітарних цілей.

Механізм *самопрогнозування* – необхідний для процесу саморозвитку, оскільки особистість повинна передбачати результати власної діяльності та поведінки і безпосередньо себе в нових морально-духовних здобутках. Таким чином, за допомогою механізму самопрогнозування вона здатна визначити можливості свого розвитку, вичленити ту систему вимог, до якої слід прагнути і на яку необхідно орієнтуватися в найближчій і більш віддаленій перспективі.

Зміст і спрямованість самопрогнозів особистості визначається трьома векторами:

1) орієнтацією на свої вчинки, ситуації внутрішнього життя та оточуючого середовища;

2) спрямованістю самопрогнозів на передбачення власних діянь у контексті динаміки зовнішньої ситуації;

3) розглядом себе на різних часових інтервалах особистісного онтогенезу.

Слід пам'ятати, що результат саморозвитку особистості визначається якраз своєрідністю поєднання процесів самоприйняття і самопрогнозування.

Найважливішою якістю людини, що реалізується є *відповідальність*, незважаючи на особистісну багатовекторність саморозвитку. Адже коли людина бере на себе відповідальність, вона самореалізується. Будемо виходити з того, що відповідальність відображає перш за все обсяг особистих завдань, обов'язків людини, тобто межі повинності. Обов'язок як свідомий акт-необхідність людини стосується як її самої, так і іншої. У цьому й полягає сутність її відповідальності. Вона діє на основі глибокого усвідомлення прийнятої або самостійно поставленої мети без будь-якого зовнішнього її обмовлення. Людина, як правило, має бути відповідальною не тільки за щось, але й перед кимось, за когось. Тож відповідальність виступає у структурі особистості провідною цінністю, характеризуючи її соціально-моральну зрілість. Для такої

особистості соціальні вимоги і моральні приписи стають внутрішніми регуляторами діяльності й поведінки, і вона готова дати за ці види активності свідомий звіт. У плані виховання особистості у цьому зв'язку важливою є точка зору, згідно з якою відповідальність є необхідною ознакою зрілого вчинку. У свою чергу все життя особистості доцільно інтерпретувати як складну сукупність вчинків.

Формування відповідальності пов'язане з розвитком автономності особистості, утвердженням її свободи. Причому йдеться не про абстрактну свободу, а про свободу прийняття рішень у всіх сферах життєдіяльності особистості. Цій особистісній позиції часто заважає такий тип сімейного виховання як гіперопіка. У школі це явище властиве і вихованню, і навчанню. Така поведінкова установка дорослих знаходить міцне підґрунтя у системі соціально-перцептивних стереотипів, у їхніх уявленнях про учнів як нездібних у більшості своїй, до прояву автономності й самостійності у діяльності.

Рушійні сили розвитку відповідальності особистості першопочатково вбачаються у засвоєнні дитиною зразків соціальної поведінки завдяки пізнанню й виконанню правил різноманітних дитячих ігор. Тут важливо, щоб вони вправлялися у взаєминах кооперації й співпраці. Слід зважати, що дитина формується і морально, і соціально по мірі того, як розвивається й ускладнюється її гра, навчання, праця, як змінюється місце, яке вона займає у системі суспільних відносин, що склалися у даному суспільстві на даному ступені історичного розвитку.

У вітчизняній педагогіці розроблені дві концепції формування у підростаючої особистості відповідальності. Сутність першої полягає у реалізації ідей відповідальної залежності, у межах якої має функціонувати вихованець під час виконання різних видів діяльності. Тут методична перевага надається вихованню особистості у колективі і через колектив. А.С. Макаренко, як творець цієї концепції, наголошував на вихованні відповідальності як сильного почуття, як емоційного переживання особистістю своєї відповідальності.

Друга концепція передбачає формування відповідальності особистості у контексті виховання її громадянськості й морально-духовної ціннісної спрямованості. Дана концепція практично втілювалась у виховній системі В.О. Сухомлинського. На його думку, з раннього віку слід формувати здатність жити за принципами добра та високих ідеалів. Ця здатність передбачає розвиток таких якостей як душевність, сердечність, людяність, милосердя та інших.

Нині надзвичайно актуальною стає проблема пошуку підростаючою особистістю простору для самореалізації. Адже

сучасне суспільство, у межах якого створюється цей простір, характеризується багатовимірністю, нестабільністю, невизначеністю усіх його сфер. Тому особистості буває психологічно важко здійснити самостійний, свідомий, відповідальний вибір стосовно своєї діяльнісної й духовно-практичної позиції, своїх можливостей і бажань, свого місця у світі. Тож формування у молоді потреби у самореалізації має бути стрижнем виховної діяльності педагога. У цьому зв'язку центр методичних зусиль педагога зміщується з боротьби з бездуховністю, самодеструктивними* формами поведінки і заземлюється на свідомому особистісному зростанні вихованця, на його особистісній самореалізації. При цьому особливу значущість набувають питання, пов'язані з дослідженням механізмів, умов, специфіки становлення цього психологічного феномену в шкільному онтогенезі.

**Примітка ред.:* Слід зазначити, що поняття «самодіяльності» (як діяльності, предметом якої є сама людина) в багатовимірній теорії особистості В.Ф. Моргуна також містить у собі як позитивний («самовдосконалення»), так і негативний («самодеградація») можливі вектори розвитку особистості.